

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ 1989–1991-го РОКІВ (НА ПРИКЛАДІ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ)

У статті розкриваються специфічні особливості процесу становлення державотворення наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років на прикладі найбільш поліетнічних регіонів України: Донеччини та Закарпаття. Значна увага приділена аналізу складностей і проблем даного процесу. Особливо підкреслено, що незважаючи на всі складнощі, Донбасу та Закарпаттю завдяки активній позиції громадсько-політичних і національно-культурних товариств вдалося уникнути конфліктів на міжнаціональному ґрунті.

Ключові слова: державотворення, референдум, політика, товариство, незалежність.

Sergeev A. Peculiarities of Ukrainian State-Building Process in 1989–1991 (Based on the Examples of Donetsk Region and Transcarpathia). The article describes the specific features typical for the process of statehood creation in the late 1980's – early 1990's based on the most polyethnic regions of Ukraine: Donetsk region and Transcarpathia. Considerable attention is paid to the analysis of difficulties and problems of this process. It was emphasized that, despite all the difficulties, Donbass and Transcarpathia, due to their active position of socio-political and national-cultural societies, managed to avoid conflicts on ethnic grounds.

Key words: state, referendum, politics, society, independence.

Сергеев А. Особенности процесса создания государства в Украине периода 1989–1991-го годов (на примере Донеччины и Закарпатья). В статье раскрываются специфические особенности процесса становления государственности в конце 1980-х – начале 1990-х годов на примере наиболее полиэтничных регионов Украины: Донеччины и Закарпатья. Значительное внимание уделено анализу сложностей и проблем данного процесса. Особо подчеркнуто, что несмотря на все сложности, Донбассу и Закарпатья, благодаря активной позиции общественно-политических и национально-культурных обществ удалось избежать конфликтов на межнациональной почве.

Ключевые слова: государствообразование, референдум, политика, общество, независимость.

Постановка проблеми. Загальновідомо, що Донецька та Закарпатська області є в Україні одними з найбільш складних у політичному, соціальному та етнопонаціональному відношеннях. На етапі становлення процесу державотворення наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років саме Донеччина й Закарпаття стали чи не найбільш знаковими регіонами республіки в плані подолання цілого комплексу проблем, з котрими стикається кожна молода держава. У даному випадку особливо негативною була спадщина від Радянського Союзу. Подолання цих проблем залишається нагальним і в наш час, що й визначає **актуальність** даної статті.

Аналіз досліджень. Зазначена тематика частково розглянута в працях М. Басараба [1; 2], М. Вегеша та Ч. Фединець [3], О. Гавроша [4], [5], П. Магочія [5] В. Маркуся [6], О. Мишанича [7; 8], С. Штейникова [9] та ін. Проте, незважаючи на досить велику кількість робіт щодо початкового етапу процесу державотворення в Україні, висвітлення його специфічних особливостей ще потребує ґрунтовного вивчення. Відтак, **наукова новизна** даної статті полягає в спробі зіставлення найбільш проблемних аспектів початкового етапу державотворення на Донеччині та Закарпатті.

Виклад основного матеріалу. Влітку 1989 року на пленумі Донецького обкому КПУ постало питання про створення в області Донецької республіки. А вже восени цього року, аналогічно, як і згодом на Закарпатті, на Донеччині було розпочато гучну, але невдалу спробу започаткувати осередок «інтерфронту» [9]. У листопаді 1990 року все ж було створено організацію під назвою «Інтернаціональний Рух Донбасу» [10, 185]. На початку 1990-х років це була одна з основних політичних сил на Донбасі, що протидіяли процесу державотворення.

Як і в інших українських областях, у Закарпатській області, котра була і є найбільшим поліетнічним регіоном України, на рубежі 1980-х – 1990-х років з'явилася кількісно велика мережа громадських організацій національних меншин. Проте ключову роль у забезпеченні громадсько-політичних і культурно-освітніх потреб представників титульної нації – українців – відігравали ті громадські організації, котрі постали в часи боротьби українців за незалежність, акумулювали національні цінності, ідеали, традиції саме національної більшості в краї. Цей елемент був визначальним у їх діяльності [2, 53, 54]. У суспільно-політичному житті Закарпаття брали активну участь представники різних національностей, громадсько-політичних переконань, члени різноманітних партій. Крім того, в лавах товариств гуртувалися громадяни різного соціального статусу, професій, серед яких були представники наукової та технічної інтелігенції, духовенства, педагогів, працівників культури, робітників і селян. Специфіка їхніх поглядів зосереджувалася довкола досягнення

інтеграційної мети – побудови незалежної соборної України, активізації державотворчих процесів, демократизації суспільних відносин, відродженні самобутньої культури краю, історичних традицій, формуванні у свідомості громадян нового типу мислення, вихованні патріотизму тощо. Саме завдяки активній позиції громадських організацій кінця 80-х – початку 90-х років XX століття національні цінності й традиції стали акумулюючим фактором впливу на свідомість громадян, на формування у людей почуття особистої відповідальності за долю держави [1, 9, 10]. Зазначена тенденція притаманна саме для населення Західної України й Закарпаття зокрема. У той час, як Донеччина й інші регіони Південно-Східної України помітно програють у цьому відношенні.

Чи не найбільш проблемною для процесу українського державотворення на Закарпатті виявилася діяльність «Товариства карпатських русинів», котре було засноване в лютому 1990 року. Ще на початку 1990 року голова цього товариства молодий архітектор М. Томчаний у своїй статті «Русини чи українці?», надрукованій чомусь лише в ужгородській угорській газеті «Карпаті ігоз сов» від 25 січня та в інтерв'ю у цій же газеті від 21 лютого 1990 року, спробував виробити свою версію існування «русинів», яких він назвав «народом з окремою мовою» [7, 579]. Відтак з'явилася концепція відрубної національності, висувувалася програма окремої держави в рамках СРСР, згодом хоч би автономної «Підкарпатської Русі» в рамках України. Окремі закордонні «доброзичливіці» мріяли про відірвання Закарпаття від України та приєднання його то до Чехословаччини, то до Угорщини, а потім вже хоч би до Словаччини. Дехто з більш «учених» ідеологів русинства почав ширити ідею самостійного Закарпаття на території Закарпатської області, бо про «велике Закарпаття» (складене із українських земель Словаччини, Лемківщини в Польщі чи югославських русинів) говорити було важко. Зрештою, це йшло б урозріз з інтересами деяких кіл, які таке політичне русинство підтримували [6, 784]. Згідно зі свідченням академіка О. Мишанича, обком Компартії та управління КДБ спробували утворити на Закарпатті «інтерфронт» у вигляді Товариства карпатських русинів», реанімувавши для цього довоєнні русинські ідеї про начебто неналежність закарпатських українців до українського народу [8, 29].

16 липня 1990 року Верховна Рада України ухвалила Декларацію про державний суверенітет і встановила День Незалежності. Московські ляхкарі починають смикати свої ниточки на Закарпатті. 14, 15, 16 серпня в органі Закарпатського обкому «Закарпатській правді» виходять три подачі розлогої статті В. Фединишинця «Я – русин, мій син – русин...», в якій ведеться пряма агітація за політичне русинство. Ясна річ,

що без схвалення обкому, а то й прямої вказівки згори, така публікація була немислима. Більше того, партійна газета розпочинає широку дискусію, здавалося б, із давно виясної теми. (Закарпатські комуністи ще в 1920-х роках з'ясували, що належать до українського народу). Таким чином ідея русинства була кинута в широкі маси газетою, яку передплачувала практично кожна сім'я в області.

19 серпня опубліковано заяву Закарпатського обкому про галицьких емісарів, які підбурюють мирних закарпатців. А вже через місяць – 20 вересня «Общество карпатських русинів» приймає декларацію про «повернення Закарпатській області статусу автономної республіки». Думку тодішньої влади чітко висловив на сторінках «Закарпатської правди» заступник голови обласної ради Ю. Воробець: «Якою б не була суверенна Україна – якщо ми не дістанемо статусу – Закарпаття перетвориться в український вокзал, який затопчуть. Від імені обласної ради – не дозволимо, щоб із області зробили вокзал... За тим, що відбувається на Закарпатті, уважно слідкують і в Празі, і в Будапешті, і в Америці. Нашій раді хотілося б налагодити зв'язки з усіма, хто хоче нам допомагати» [4].

У березні 1990 року на виборах до Закарпатської обласної ради перемогло небагато демократично налаштованих кандидатів – близько двадцяти (із 120 – загалом). Половина з цієї же двадцятки пов'язувала себе з Народним Рухом й утворила депутатську групу «Демократична платформа». Єдиною місцевою радою в області, де опозиція отримала більшість, була Ужгородська міська рада. Націонал-демократи прагнули перевиборів обласної та інших місцевих рад, екс-номенклатура – зберегти важелі впливу у своєму «номенклатурному заповіднику». Епіцентром боротьби стала сесійна зала обласної ради та площа Народна, котрі знаходяться поруч в Ужгороді. Тривали багатоденні велелюдні мітинги, пікети й голодування [3, 397, 398]. Після провалу путчу у серпні 1991 року, проголошення незалежності України, заборони Компартії обласна номенклатура намагалася маневрувати. 23 серпня 1991 року перший секретар В. Химинець провів останнє засідання бюро обласного комітету Компартії України з метою зберегти вплив останньої. Однак 26 серпня 1991 року, за рішенням Ужгородської міської ради, опечатали приміщення міського комітету партії. Згодом надійшла черга й до обласного комітету, всієї партійної вертикалі. 30 серпня 1991 року на багатотисячному мітингу в Ужгороді демонтували пам'ятник В. Леніну. Так вчиняли й в інших населених пунктах, хоч і не обходилося без інцидентів.

Якщо на початках завдання «Товариства карпатських русинів» розглядалося в культурній та екологічній площинах, то незабаром Товариство активізувалося в напрямку політичних вимог, за визнання русинів

як окремої національності та надання автономного статусу Підкарпатській Русі. З цією метою члени Товариства закликали до включення питання щодо Закарпатської автономії до референдуму в рамках питання української незалежності, що відбувався 1 грудня 1991 року [5, 5–7]. 31 жовтня 1991 року депутати Закарпатської обласної ради проголосували за проведення 1 грудня референдуму про автономний статус Закарпаття. А 20 листопада 1991 року до Ужгорода прибуває голова Верховної Ради України і головний претендент на посаду Президента Л. Кравчук. На його пропозицію депутати замінюють формулювання «автономний край» у тексті бюлетеня на «спеціальна самоврядна адміністративна територія». Цим самим, по суті, було вихолощено увесь сенс референдуму. Адже на відміну від поняття «автономії», котра має чітку юридичну суть, «спеціальна самоврядна територія» – це невідомо що. Нею за великим рахунком, можна вважати й звичайну сільську раду. 1 грудня 78% закарпатців проголосували за цей неозначений статус. Але й без цього результати референдуму були визнані недійсними, оскільки дане питання не входить в компетенцію місцевих органів влади. Ще кілька років після цього тривали потуги незадоволеної номенклатури вибороти для себе «особливий статус». Але з кожним разом їхні сили і амбіції зменшувалися, доки не стали в рівень з рештою областей. Питання самоврядної території тим часом трансформувалося у потребу вільної економічної зони, євро регіону з сусідніми державами, порту на Тисі та інші проекти. За опитуваннями соціологів, проблемою автономії переймаються усього кілька відсотків закарпатців. Так, велика гра політтехнологів з русинізму закінчилася повним фіаско [4].

На думку В. Маркуся, поява політичного русинства була зумовлена низкою факторів. Зокрема: 1) місцева партократична влада за всяку ціну бажала залишити Закарпаття своїм резерватом навіть тоді, коли інші області України готові були поступово перебудуватися; 2) наявність національних меншин на Закарпатті (до речі, у відсотковому відношенні менша, ніж по всій Україні), але етнічно приналежних до суміжних держав, зокрема відносно численний прошарок угорської меншості (160 тис., тобто близько 12 відсотків населення області), так само ускладнювала політичні відносини в регіоні; 3) рецидиви в певних колах русофільства та політичного угро- або чехофільства, хоч у дуже мінімальній кількості, але були використані місцевими політичними спекулянтами та зовнішніми силами для послаблення українства. Це наскрізь кон'юнктурне явище дало початок сучасному русинству на Закарпатті. Очевидно, задля його виникнення залучилися усі антиукраїнські сили – від московського КДБ до сусідніх ревізійністських груп (Угорщина,

Чехія, Словаччина) та до заокеанських підозрілих інтересів, які подавали і подають різну підтримку цьому антиукраїнському кон'юнктурному явищу; 4) окремішнє минуле краю – політичне, культурне й релігійне – додало до цих складностей свого наповнення. Православна Церква на Закарпатті, традиційно русофільська, в особі ієрархії та великої частини духовенства не стала чітко на позицію державного будівництва України, вона скоріше займає нейтральну позицію. Цього аж ніяк не можна сказати про більшість віруючих, які є свідомими українцями. Дуже подібна ситуація серед іншого віросповідання, а саме греко-католиків. Тут також діють рецидиви угрофільства серед деякої частини, зокрема старших священників з консервативною ментальністю. Саме з цими людьми намагаються творити коаліцію ідеологи та вожді русинства; 5) українська сторона за довгі роки радянської влади була позбавлена здорової провідної верстви та випробуваних лідерів і тому не зуміла відповідно організувати край та дати відсіч антиукраїнським силам. Слабкість українського політичного життя в краю та недостатнє залучення до нього народних мас характеризує нинішню ситуацію в області. До цього призводить ще й роздрібнення сил, алергія на політичні установки багатьох діячів, які воліють займатися, насамперед, культурою, і апатія не лише до національної проблематики, а й до демократії взагалі. Хоча це загальний пострадянський комплекс, але на Закарпатті він поширюється більше, ніж де. До цього слід додати низьку суспільну етику, амбіційність і намагання творити антагоністичні групки й партії, тоді як потрібні домовленості, коаліція та єднання усіх здорових патріотичних сил. Все це ускладнюється не завжди виразною та послідовною політикою Києва, який не повсякчас розуміє специфічні закарпатські проблеми та вирішує їх по-своєму стандартно. У той час, як в деяких ситуаціях слід мати гнучкіший підхід до їх вирішення, оглядати їх під специфічним закарпатським кутом зору. Наприклад, у бажанні налагодити найкращі відносини з сусідами, не завжди критично й зважено розцінюються їхні заходи та плани в проведенні культурної політики щодо меншин в Україні. У цій своїй великодушності українська сторона робить забагато концесій партнерам, у той же час не ставлячи відповідних вимог до них [6, 782, 783]. А в цей же час, провідний ідеолог русинства П. Магочій, розвиваючи у своїх роботах теорію окремої русинської нації, демонструє відверту антиукраїнську спрямованість.

У цілому, на думку Р. П. Іванченко, українське суспільство 1990-х років було не готове до самоорганізації на ґрунті загальнонаціональних інтересів. Це, зокрема, стало наслідком політичної слабкості, несамостійності інтелектуальної еліти, інтелігенції – з одного боку, а з іншого

– кримінально-мафіозної сутності національного підприємництва. Тому українське суспільство майже не структуроване, аморфне, не може цілеспрямовано впливати на владу. Така «декоративна українська демократія» зручна для номенклатури [11, 135]. Згідно з переконанням О. Сугоняко, номенклатура, привласнивши гасла Руху, сприяла розчленуванню партій національно-демократичного спрямування. Частину провідників пересварила, частину – усунула, народну «масу» дезорієнтувала («спасибі Руху за розруху»), заплутала в численних «національно-демократичних» лідерах і партіях. В подальшому, національно-демократичний рух слабнув і дискредитувався [12, 92]. І така тенденція була характерною як для України загалом, так і особливо – для Донеччини та Закарпаття. Оскільки тут виникли значні перешкоди для національно-демократичного руху у вигляді різного роду «інтерфронтів», «русинства» тощо.

Висновки. Слід підсумувати, що і на Донеччині, і на Закарпатті в період 1989–1991 років провідними ініціаторами процесу відродження українського державотворення були громадсько-політичні та культурно-освітні організації й товариства. Вони також відіграли важливу роль у руйнуванні основоположних засад командно-адміністративної системи в зазначених регіонах.

Значний вплив на тогочасні державотворчі прагнення закарпатців здійснило протистояння представників націонал-патріотичних громадських організацій, котрі увійшли до складу депутатського корпусу обласної Ради народних депутатів (опозиційна депутатська група «Демократична платформа»), з комуністсько-консервативною частиною депутатів.

Необхідно підкреслити, що попри складну ситуацію в соціальній, економічній та політичній сферах, появу політичного русинства та інших проявів сепаратизму, навіть у таких поліетнічних регіонах, як Донбас і Закарпаття, конфліктів на національному ґрунті практично не виникало. Заслуга в цьому належала не стільки владним структурам, як українським громадсько-політичним і національно-культурним товариствам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Басараб М. М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 07.00.01 – історія України / М. М. Басараб. – Ужгород, 2007. – 20 с.
2. Басараб М. М. Роль громадських організацій Закарпаття в державотворчих процесах наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 – історія України / М. М. Басараб. – Ужгород, 2007. – 244 с.
3. Закарпаття 1919 – 2009 років : історія, політика, культура / [за ред.

- М. Вегеша, Ч. Фединець]. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
- Гаврош О. Автономія Закарпаття : народний самовияв чи номенклатурний путч? Хроніка подій з десятирічної відстані / О. Гаврош [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/havrosh.htm>.
- Магочій П. Р. Русинське питання / П. Р. Магочій // Політична думка. – 1995. – № 2-3. – С. 105–115.
- Маркусь В. «Пудкарпатська республіка» / В. Маркусь // Мала енциклопедія етнодержавства / [за ред. Ю. І. Римаренка]. – К. : Вид-во Довіра ; Вид-во Генеза, 1996. – С. 782–785.
- Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до Закарпатських українців / О. Мишанич // Тривалість регіональних культур. Русини і українці на їхній Карпатській Батьківщині та за кордоном / [упор. П. Р. Магочій]. – Нью-Йорк : Колумбійський університет, 1993. – С. 7–49.
- Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. / О. Мишанич. – К. : «Відродження», 1992. – 55 с.
- Штейников С. Донбас : психологія безтямного / С. Штейников // Східний часопис. – 1994. – Ч. 14 (5 квітня). – С. 2.
- Иванов А. И. Донбасс : Русь и Украина. Очерки истории / А. И. Иванов, С. Ю. Бунтовский. – Донецк : Изд-во «Нуолидж» (донецкое отделение), 2013. – 380 с.
- Иванченко Р. П. Українська державність в 20–90-х рр. / Р. П. Иванченко. – К. : МЛП, 2000. – 256 с.
- Сугоняко О. Про деякі питання українського поступу / О. Сугоняко // Сучасність. – 1999. – №. 10. – С. 91–97.

Статтю подано до редакції 13.10.2013 р.